

Экономика

ЧОННУҢ ЭГЭЭРТИНМЕС БАЙЛАА

Бистиң Тыва Республика – ас-чараш бойдус чурумалын- аңгыда, эгээртинмес казы- л байлактары-биле бай оран. аң буурул дагларында Д.И. нделеевтин таблицадынче ки- п турар барык бүгү-ле элементи- рүүжелеттинип, мөөңнеттинген.

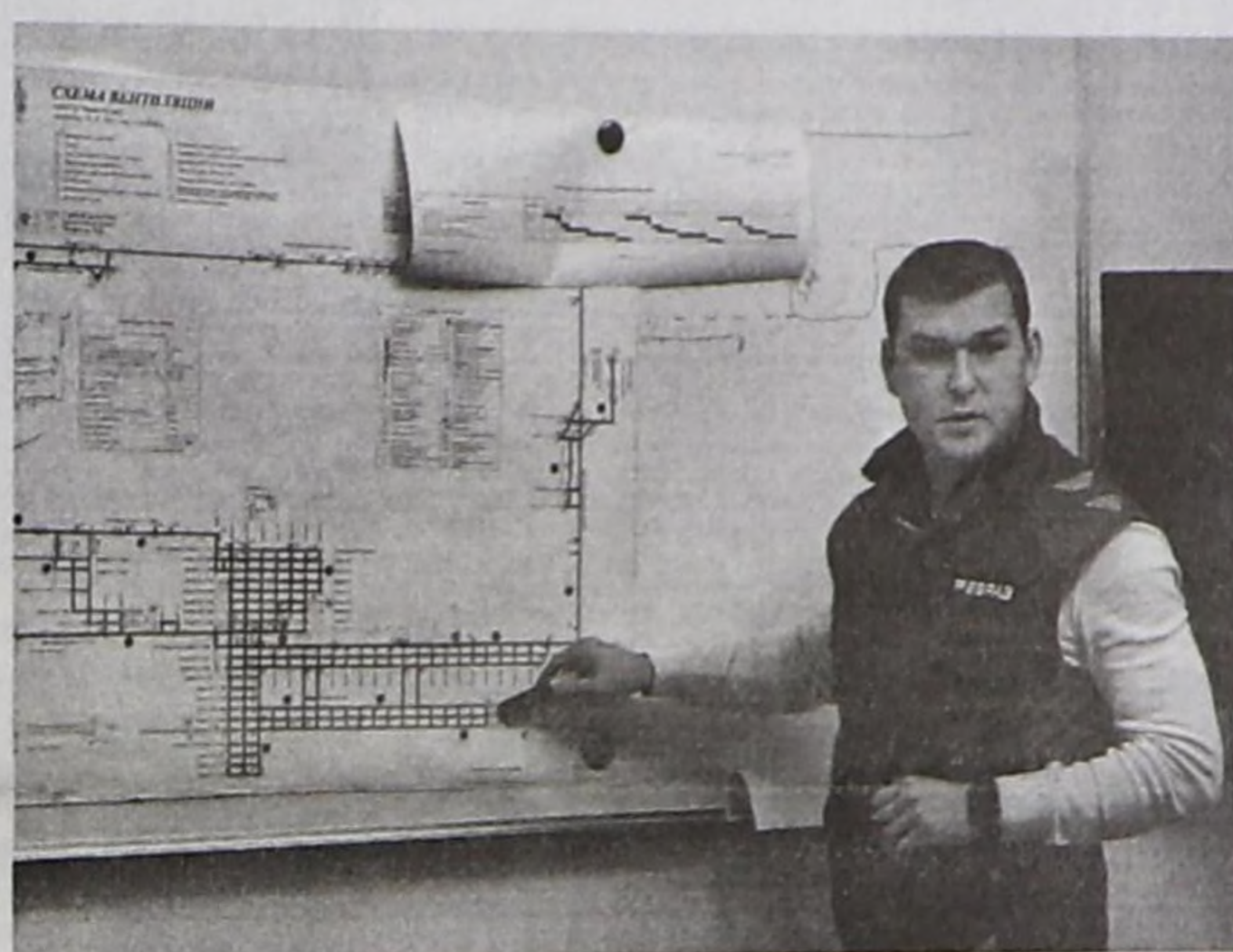
ХӨМҮР-ДАШ

УУРГАЙЫНЫҢ ТЫВЫЖЫ

Россияда улуг бүдүрүлгелерниң би- зи «Евраз» холдингиге хамааржып- тар «Межегей хөмүр-даш» уургайы- ылын эгелээнден бээр беш чыл чедип- тар. Бо үениң дургузунда ажил-чо- дулгазы элээн шуудай берген база- ының хөгжүлдесинге үлүг-хуузу ки- и эгелээн бүдүрүлгелерниң бирээзи. Оон аңгыда Межегей чыдымынга ха- аржыр хөмүр-даш уургайы Россияда- дингир хөмүр-даш компанияларының- зынче кирип турар билдингир бүдү- ге апарган. «Межегей хөмүр-даш» уур- ын бо хүннерде Александр Лукиных- ртуп турар. Ол Кузбасстан ажилдап- ген, чер ажилының талазы-биле арга- жулгалыг дагжыларның бирээзи.

Амгы үеде уургайда 450 киж и ажилдап- тар, оларның чүс ажыы тус черниң чурт- чылары. Тус черниң чурттакчыларын- дүрүлгөже хаара тудар талазы-биле- ының Баштыңы Ш. Кара-оолдун бол- ы «Межегей хөмүр-даш» уургайының- зында дугуржулгазының амыдыралда- танып турарының бадыткалы ол. Бир- даалыр шалыңы бежен муң хире рубль- ик-хеп, аш-чем-биле хандырылгазы- ы эки. Хөмүр-даш уургайынга тускай- ыгелжилдиг, эртем-билигилг дагжылар- ыла херек. Ынчангаш чер адаанда- ылдарны билдигилг удуртурунга Куз- басстан арга-дуржулгалыг дагжыларның- ылдап кээп турары бо. Ооң-биле- ыгелештир Тываның чурттакчылары- ык оолдарны база Россияның даг- ыбаазырадыр талазы-биле дээди бол- ы ортумак өөредилге черлеринге база- Довуракта даг техникумунга өөредип- турар. Чүгле ооң соонда хөмүр-даш- ыгайынга ажилдаар эргелиг болурлар. Хөмүр-даштың тывыжын чорудар чер- ында белең звес ажил-ишти жур- ыстистерге таныштырып көргүскеннер. ы ажыг метр ханы чер адаанче кирер- ынуу чарында, техниканың айыыл- ы чорунун талазы-биле өөредилге- ытирип, шыңгы тайылбырын инженер- ыниктиг ажилдакчылар чугаалады. Хөмүр-даш уургайының ажил-чорудул- ынын тырттырган видеофильми база- ыуургатты.

Улаштыр уургайының чер адаанда ажы- ы-биле таныжылга эгелээн. Чер адаанче- ы бээр-ле, караңгы, шык, ханалар

болгаш суг агып чыдар, кудургайны куду- кылаштап бадар. Дагжыларның брига- дири Алексей Перчук орукту баштап, тайылбырлап берип чорду. Шаптар- ынын оруктарны эртип чоруп олурда-ла, дагжыларның хөмүр каскан ажил-ижи- хайныгып турар болду. Мындыг берге- болгаш айыылдыг ажилга чүгле кызымак- база дидим кижилер-ле шыдажыр.

Чер адаанда дагжыларны киж и көр- геш, ёзулуг-ла кылып турар ажилынга- кызымак, эрес-кежээ улус мында-дыр- деп бодал башка кирер. Кайнаар-даа- көөрге, караңгы, кедип алганың касканың- бажында чырыткы дузазы-биле көөр, адаанда кара суглар шулурткандыр агып- чыдар. Долгандыр көөрге, хөмүр-даш, ону- өрүмнеп каскаш, улаштыр-ла чүдүрер, оон чер кырынче үндүр дажыглар. Чер- иштинде хөмүр-даш казар ажилдар улуг- бичии техника дузазы-биле чоруп турар. Чоогунга чеде бээр-ле, шимээн-даажы-даа- аажок болду. Ында база тус-тузунда бри- гадтар солчуп, ажилдап турар. Хөмүрнү- казып каапкан соонда, ханазын, дээви- рин хөмүр-даштың бүдүн-бүдүн бузунду- лары кээп дүшпезин дээш, айыыл болду- р-базы-биле ээриилдер-биле быжыглар.

Бистиң бо турар черивис долгандыр- шупту хөмүр-дүр деп, үдеки дагжылар- чугаалап турдулар. Бир-бир көөрге, Дус-Дагның шил дег калбак дустары- даа сагындырар. Дус уургайында казар- ажилдар чер кырында көскү чоруп турар, а мында ажилдар чер адаанда, ынаар- чүгле дагжылар кирер, ынчангаш оваа- ырымчалыг болуру чугула дээрзи, киж и бүрүзүнге билдингир. Ам-даа беш чүс- метрни кылаштап эртер. Оон ол-ла шап- таразынын орук-биле элээн кылаштап- кээривиске, «Дрифтманнер» деп тускай- техникага олуртуп алгаш, дедир чер- кырынче үнер эжик чоогунга эккеп каан.

Бо тускай машиназы-биле чер адаанда- дагжыларны аай-дедир дажып турар, оларның ажилдаар участоктарының ара- зы элээн ырак болур, ынчангаш ыяап-ла- машина-биле дажыыр апаар. «Караңгы»- уургайдан үнүп кээривиске, ажил-иш-даа- кидин түлүк хайнып тур. Чер адаанда-даа, ооң кырында-даа дагжыларның ажылы- черле үзүлбес чорду.

«Межегей» хөмүр-даш уургайының- ажил-чорудулгазын сан-чурагайың ды- лы-биле чугаалаар болза мындыг: бир- айда чүс муң тонна хөмүрнү, а сес айда- сес чүс муң ажыг тоннаны казып алыр. Ооң соонда «Вольво» деп улуг чүк ма- шиналарынга чүдүргеш, Саян сыннарын- ажыр, Минусинскиге чедирер. Улаштыр- демир-орукка чүдүргеш, Россияның- металлургия заводтарына болгаш даш- тыкы чурттарже үндүр садып-саарып- турар. Межегейде хөмүр-даш дээр-ге демир бүдүрер заводтарга таарымчалыг, кокс холумактыг «ж» (үстелчек) хевирниң- хөмүрү болур. 2018 чылда бир сая ажыг- хөмүр-даш тывыжын каскан. Бо чылын- көрдүнген планын база ажыр күүседир- сорулга салдыган. Ол ышкаш тускай- мергежилдерге чаа келген аныяк даг- жыларны база өөредир хемчеглер ула- мчылап турар дээрзин чиңгине директор- демдегледил.

«Межегей хөмүр-даш» уургайы- Россияда металлургия база даг-ты- выжының улуг бүдүрүлгези «Евраз»- холдингиге хамааржыр болганда, Рос- сияда, Казахстан, Америка, Канада, Чехия болгаш Италияда салбырларлыг. Делегейде эң улуг хемчээлдиг кан- демир бүдүрүлгелериниң санынче ки- рип турар. Боттарының хереглелдерин- демир рудалыг база кокс холуксаалыг- хөмүр-биле хандырып шыдаар, ол хире- (Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

ХӨЙ АЖЫ-ТӨЛДҮГ ӨГ-БҮЛЕГЕ ХАЛАС ХӨМҮР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара- оол республиканың Күш-ажыл яамызы- база кожуун чагырга даргалары хөй- ажы-төлдүг өг-бүлелерге «социал хөмүр»- дүжүрүлгезин онза хыналдага алыр кыл- дыр дааскан. Бо хүннерге чедир 1164 кир- жикчи өг-бүлө халас хөмүрнү алыр ужу- рлуг. «Социал хөмүр» төлөвилелдин шупту- киржикчилерин керээде айытканы хуусаа- – октябрь 15-тен орайтатпайн одаар чүүл- биле хандыраар. Бо төлөвилел 5 болгаш- оон хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге дет- кимче көргүзериниң немелде хемчээли- болуп турар. Өг-бүлө бүрүзү 9-тан 13 муң- рубль чедир түңгө хөмүр, ыш база чырык- өртөөн төлээринге деткимчени алыр. 2019 чылдың бюджетинде төлөвилелдин- боттанышкыныче ниитизи-биле 9 сая- 206,30 муң рубльди тускайлаан.

ТӨЛӨВИЛЕЛДИҢ БОТТАНЫШКЫНЫ

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оолдун- саналы-биле эгелээн «Аныяк өг-бүлөгө- – кыштаг» губернатор төлөвилели рес- публика чонунун үнелелин алган шим- чээшкин апарган. Төлөвилелди 2016- чылдан боттандырып эгелээнден бээр- чаа 416 арат ажил-агыйлар тургустунуп, дыка хөй аныяктар ажил-биле хандыр- тынган. Амгы үеде төлөвилелдин кир- жикчилери болур аныяк малчыннарын- кыштагларында 68 400 баш шээр база- 1480 баш бода мал бар (2016 чылда 21000- баш шээр, а 2017 чылда 13600 баш шээр- база 700 баш бода малды дамчыткан). Төлөвилелди эң эгезинде боттандырып- эгелээн 2016 база 2017 чылдың киржик- чилери 2018, 2019 чылдың чаа киржик- чилеринге 33800 баш шээр база 780 баш- бода малдарны коданындан үзүп берип, дамчыткан. Ылаңгыя, Кызыл, Өвүр, Барыын-Хемчик кожууннарын аныяк- хойжуларының база Улуг-Хем, Таңды, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл кожууннарын 2017- чылда бода мал алган малчыннарынның- малдарының бажы канчаар-даа аажок- өскени билдинген.

СТУДЕНТИЛЕР ШЫЛГАРААН

Тываның күрүне университетиниң сту- дентилери Бүгү-россия чергелиг «Кросс- наций» деп маргылдаага идепкейлиг ки- ришкен. Аңаа шупту 60 студент маңа-жып- үнген. Оларның аразындан эң шыырак- белеткелдиг спортчулар өөренип турар- чериниң адын камагалаан болгаш аңгы- аңгы хемчээлдерге шаңналдыг черлерни- чаалап алган. 4 километр хемчээлге төөгү- факультетинден Валерия Шолур бирги, күш-культура факультетинден Алантос- Куулар үшкү черге төлөпиг болган. Ол-ла хемчээлге эр улус аразында 1-ги- черни күш-культура факультетинден- Алексей Ондар, 2-ги шаңналдыг черни- төөгү факультетинден Шораан Ооржак- олар чаалап алган. Ол ышкаш эң узун- хемчээл 12 километрге күш-культура фа- культетинден Айыр-Санаа Монгуш-биле- Алексей Ондар бирги база үшкү черлерге- төлөпиг болганнар.

Чазак Даргазы социал
четкилерде

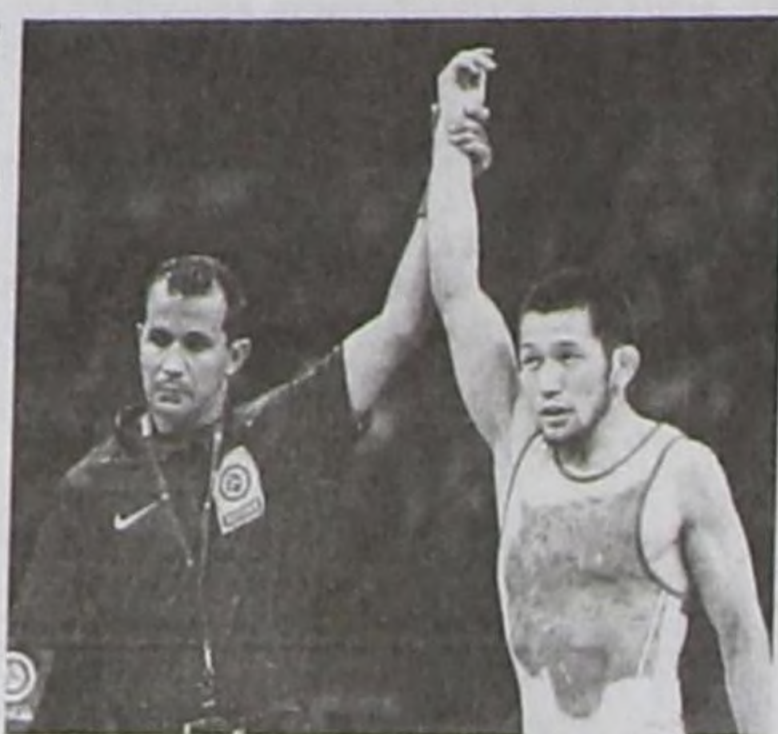

ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫНГА КИРЖИР ЭРГЕЛИГ

Казахстанның Нур-Султан хоорайга делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдазынга чедишкениг киришкен Артас Санааның дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол база бодунуң бодалдары-биле үлешкен.

“Бүгү Тыва, чүгле сен дээш, сагыш човап, “аарып” турдувус, Артас. Сээң бурунгаар чүткүлүң, быжыг тура-сорууң дээш чоргаарланыр бис. “Бо хүнде Тываның адын чаңгыс Артас эң бедик тудуп чорууру бо. Ооң мурнунда Александр Доржу Совет Эвилели турар шагда, 1983 чылда, (ол дээрже Россия, Казахстан дээш 15 күрүне турган) дээш делегейниң мөңгүн медалын эккелген. Ооң соонда тыва мөгө хостуг хүрешке делегейже чоошкулалайында чораан. Ам Тываның оглу Артас делегейниң

бир мөңгүн, бир хүлер медалын эккелген дээрже Алдар-дыр” деп хостуг хүрештиң чамдык аарыкчыларының бижи турары база черле шын боор. Төрзэн Тываның төлөпиг оглу делегей чемпионнадынга хүлер медальды чаалап алганынга өөрүвес арга чок. Ам

бистиң мурнувуста кол айтырыг — 2020 чылда Японияның Токио хоорайга Олимпий оюннарынга киржири болур. Ынчангаш хевис кырынга кол сегиржи алышкын ам-даа мурнунда, Артас!”

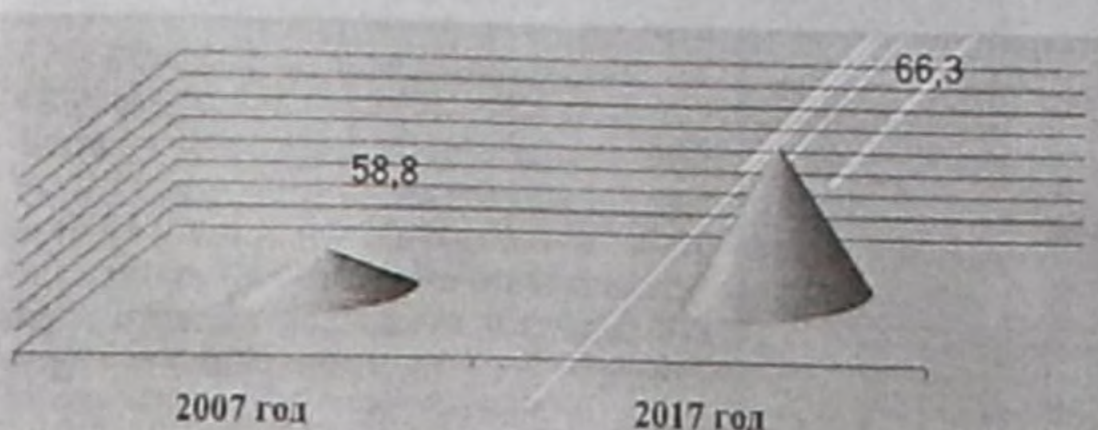

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ
ТӨЛӨВИЛЛЕДЕР ОФИЗИ

ДЕМОГРАФИЯ

ХҮННҮҢ САН-ЧУРАГАЙЫ

10 чыл дургузунда республиканың чурттакчыларының назыны 7,5 чыл улгаткан

ЧОННУҢ ЭГЭЭРТИНМЕС БАЙЛАА

(Төнчүзү.
Эгези 1-ги арында).

улуг, делгем ажилдыг. Бистиң республикага беш чыл бурунгаар ээн, куруг хову чыткан черге мындыг хөмүр-даш бүдүрүлгези ажилдап эгелзэн. Оон бээр-ле бо хөмүр-даш уургайы Тываның Чазаа-биле быжыг харылзаалыг, чоогунда Суг-Бажы сумузунуң чонун база хөмүр-даш-биле хандырып турарын демдеглээри чугула.

СУГ-БАЖЫНЫҢ ЧОНУНГА ДУЗАЛАМЧЫ

Төөгүлүг Суг-Бажы «Межегей хөмүр-даш» уургайы-биле кожа чыдар. Бо улуг уургайының ажилдакчылары сумунуң бурунгаар хөгжүлдезинге деткимчени үргүлчү көргүзүп келгенер. “Межегей хөмүр-даш” уургайының чиңгине директору Александр Лукиныхтың чугаалап турары-биле алырга, «Суг-Бажы сумузунуң чонунга чылдың-на дузалажып турар. 2019 чылдың февраль айда 300 тонна одаар хөмүрнү, бо удаада 50 тоннаны Черногорскиден садып эккелдивис. Баштай-ла Тываның Чазаның ажилдап кылганы «Социал хөмүр» деп төлөвилелиниң боттандырылганын езугаар, хөй уругларлыг өг-бүлелерге үлээр, оон ыңай артканын сумунуң удуртукчулары боттары кымга үлээрин шиитпирлээрлер. А кышкы үеде

база немей садып бээрин чугаалажып, дугуржуп тур бис. Кайыдаа тала бот-боттарын деткижи чоруурга эки» — деп, аныяк удуртукчу демдегледі. Мындыг улуг дузаны көргүскенинге сумунуң чону аажок өөрүп четтиргенин илереткен.

Ооң соонда сумунуң чагыргазының мурнундан Алла Ойду-оол немей тайылбырлады: «Суг-Бажы суурда муң ажыг чурттак-

хөй уругларлыг Сыын-оол, Виктория Сереттерниң бажыңыңа ийи тонна хөмүрнү чедирген. Вика уруглар садында ажилдап турар, чылдың-на одаар хөмүр-биле дузалап келгенинге өөрүп четтиргенин чугаалады. Оларның соонда беш уруглуг Орлан, Чинчи Оюннарның, Азиймаа Дагбаның бажыңыңа база дүжүргөн. Орлан биле Чинчи мал-маган тудуп чоруурлар, хөй

чы чон бар. Социал-экономиктиг хөгжүлдө талазы-биле бурунгаар херии базымнарны кылган, сайзырап турар. «Межегей хө-

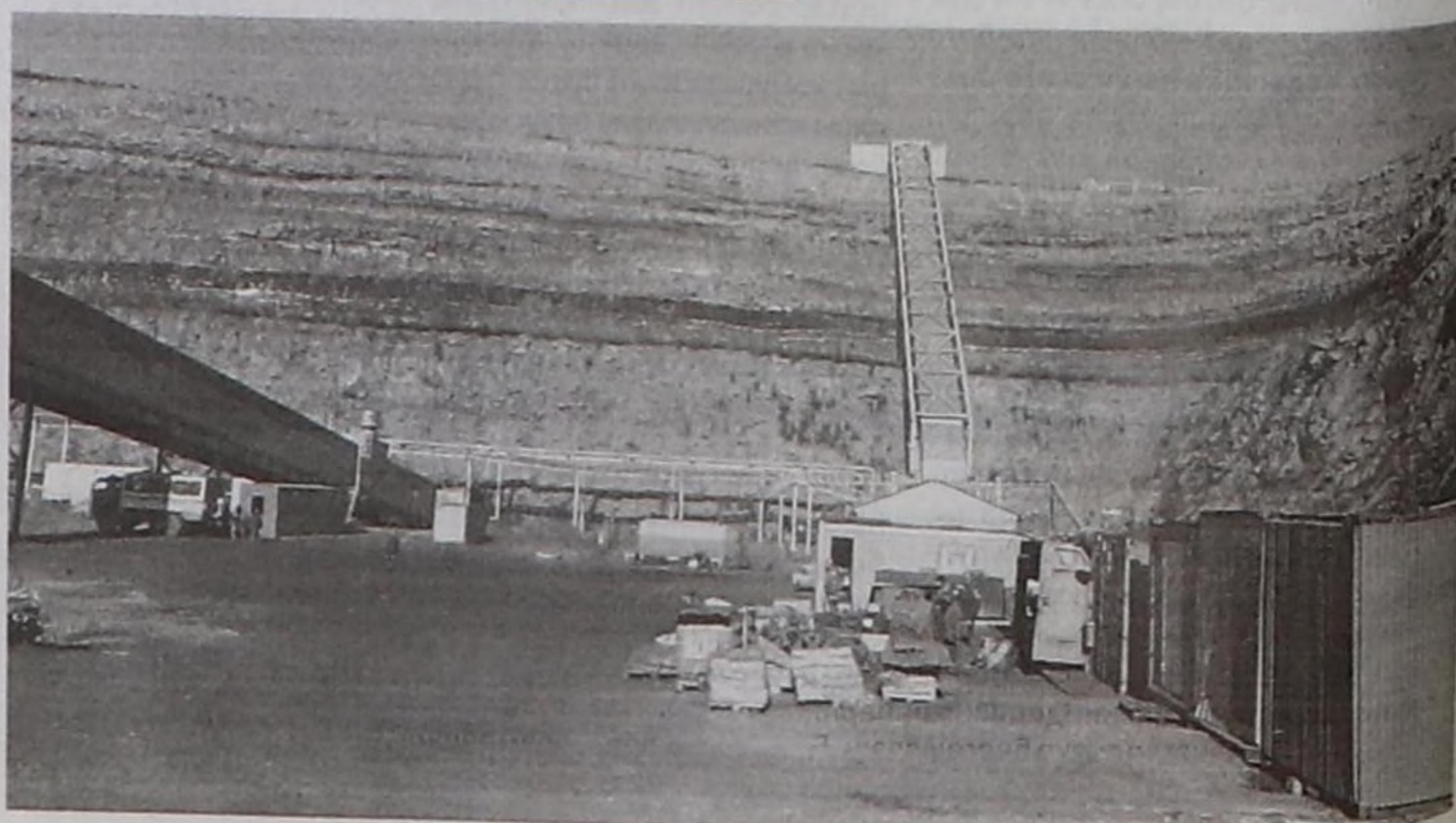
мүр-даш» уургайы-биле кады демниг ажилдап келген бис, мындыг улуг дуза чедирип чоруурунга канчап өөрүвес боор. А бо хөмүрнү беш уруглуг өг-бүлелерге, улуг назылыгларга болгаш орулгазы эвээш өг-бүлелерге чедиштир үлээр деп планнап алган бис». Баштай-ла

уругларлыг улуска кончуг эки дузаламчы-дыр, оон кыжын база көрүп тургаш, немей садып алып чордувус деп чугааладылар. Улуг уруу Саяногорскиде эмчи училищезиниң сургуулу. «Чон боттары база шырбаяр, чүгле удуртукчу даргаларже көрүп алгаш олурбас болза эки. Уругларывысты өөредип алып дээш, мал-маган азырап чор бис» — деп, Чинчи немей тайылбырны берди. Ооң чугаазы база чөптүр-ле-дир.

Оон аңгыда «Межегей хөмүр-даш» уургайы Чаа чыл, Уруглар хүнүнүң байырлалдарында белектерни база берип турар. Бистиң школа-чыларывыс дагжыларга солун ыр-шоорун бараалгадып, аалдап чеде бээрлер. Бо удаада база сумуга одаар хөмүр-биле дузаны көргүскенинге чурттакчы чоннуң мурнундан четтиргенимни илередип тур мен» — деп, сумунуң баштыңы Алла Ойду-оол чугаалады.

Асия ТҮЛҮШ

Даяан НАССЮРЮННУҢ
тырттырган чуруктары

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

р үеде ажилдаар харык-шинээ чогу-биле ыяап-ла социал камгаладылга алыры көрдүнмээн кижиниң мөчээн таварылгазында болгаш пенсионер эвес турган кижиниң ие апарган хүнүнде мөчээн таварылгазында, ол ышкаш кижиниң турда, 154 хүн эрткенде, өлүг уруг төрүттүнген таварылгаларда, ажаап орнукшудары-биле холбаштыр иал пособие телевиниң Тыва Республикада Чурумунуң 12-ги пунктузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

2019 чылдың июнь 26, №329 Кызыл хоорай

инфляцияның өзүлдезин болгаш аннарның база хандырылгаларның териниң доктаамал өзүп турарын ба- даалап көргөш, Тыва Республиканың аның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның чылдың март 27-де үнген №168 док- ы-биле бадылаан, түр үеде ажил- ы харык-шинээ чогу-биле ыяап-ла ал камгаладылга алыры көрдүнмээн ниң мөчээн таварылгазында болгаш ионер эвес турган кижиниң ие апар- үнүнде мөчээн таварылгазында, ол аш ижиниң турда, 154 хүн эрткенде, уруг төрүттүнген таварылгаларда, ап орнукшудары-биле холбаштыр ал пособие телевиниң Тыва Рес-

публикада Чурумунуң 12-ги пунктузунда «5740, 25» сан-чурагайны «5987,08» сан- чурагай-биле солуп, өскерилгелерни кириер.

2. Ук доктаал ону албан ёзуу-биле чарлаан соонда, 10 хүн эртерге, күш кирер болгаш эрге-хоойлууга хамаа- рылгалары 2019 чылдың февраль 1-ден эгелээш, непереп тараар.

3. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзуунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» инфор- мация-телекоммуникация четкизинде ал- бан ёзуунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Күш-ажылдың хоочуннарынга, тылдың ажил- ишчилеринге, агарткан кижилерге, политиктиг репрессиялардан когараан деп санаттырган улустуң, агарткан кижилерниң, политиктиг репрессиялардан когараан деп санаттырган улустуң өг-бүлезиниң ежигүннеринге тускай социал деткимчени хандыраы- биле чарыгдалдарының орнун төлеп, ай санында акша өлевирлерни бээр Чурумунуң болгаш байдалдарының 9-ку пунктузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

2019 чылдың июнь 26 №330 Кызыл хоорай

инфляцияның өзүлдезин болгаш аннарның база хандырылгаларның териниң доктаамал өзүп турарын ба- даалап көргөш, Тыва Республиканың аның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның чылдың февраль 14-те үнген доктаалы-биле бадылаан, күш- ыдың хоочуннарынга, тылдың ажил- ыларынга, агарткан кижилерге, тиктиг репрессиялардан когараан санаттырган улустуң, агарткан ылерниң, политиктиг репресси- ыдан когараан деп санаттырган туң өг-бүлезиниң ежигүннеринге ай социал деткимчени хандыраы- ы чарыгдалдарының орнун төлеп, анында акша төлевирлерни бээр мунуң болгаш байдалдарының 9-ку тузунга дараазында өскерилгелерни ер:

«834,0» сан-чурагайны «870,0» сан- га-й-биле солуур;

«867,0» сан-чурагайны «904,0» сан- чурагай-биле солуур;

«520,0» сан-чурагайны «542,0» сан- чурагай-биле солуур;

«945,0» сан-чурагайны «986,0» сан- чурагай-биле солуур;

«852,0» сан-чурагайны «889,0» сан- чурагай-биле солуур;

«395,0» сан-чурагайны «412,0» сан- чурагай-биле солуур;

2. Ук доктаал ону албан ёзуу-биле чарлаан соонда, 10 хүн эртерге, күш кирер болгаш эрге-хоойлууга хамаа- рылгалары 2019 чылдың февраль 1-ден эгелээш, непереп тараар.

3. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзуунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» инфор- мация-телекоммуникация четкизинде ал- бан ёзуунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2017 чылдың февраль 4-те үнген №38 доктаалына өскерилгелер кириериниң дугайында

2019 чылдың июль 10, №361 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Бюджет кизиниң 78-ки чүүлүнге даянып, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның чылдың февраль 14-те үнген доктаалы-биле бадылаан, көдээ агыйның үнүш өстүрер адырын- араан бүдүрүкчүлеринге оларның үзүлгелеринден хамаарышпас детким- чедирери-биле субсидия бээриниң мунга дараазында өскерилгелерни ер:

1) 2-ги пунктуу дараазында редак- ы-биле тайылбырлаар;

2. Боттарының хуу ажил-агийын ап чоруур улустан аңгыда, «Көдээ агый хөгжүлдезиниң дугайында»

2006 чылдың декабрь 29-та үнген №264- ФХ Федералдыг хоойлунуң 3-кү чүүлүнге дүүштүр көдээ ажил-агий барааннарының бүдүрүкчүлери деп ынчаар санаттырган бараан бүдүрүкчүлеринге, ол ышкаш «Көдээ ажил-агий хөгжүлдезиниң ду- гайында» Федералдыг хоойлунуң 3-кү чүүлүнүң 1-ги кезээнде айыттыгдан даңзыга дүүштүр, эртем, эртем-техника чорудулгазының болгаш (азы) өөредилге ажил-чорудулгазының үезинде көдээ ажил-агий продукциязын бүдүрүп, ооң баштайгы болгаш дараазында (үлөтпүржү) болбаазырадылганын кылып турар эртем организацияларынга, про- фессионал өөредилге организацияла- рынга, дээди эртемниң өөредилге органи- зацияларына субсияларны бээр (улаш-

тыр – көдээ ажил-агий барааннарының бүдүрүкчүлери, субсидия ажилдакчы- лары);»;

2) 3-кү пунктуу дараазында редак- ы-биле тайылбырлаар;

«3. Көдээ ажил-агий барааннарының бүдүрүкчүлеринге оларның көргүзүлгелерин- ден хамаарышпас деткимчени бээр сорулгалар-биле субсидияларны дара- азында угланышкыннар-биле тыпсыр:

- көдээ ажил-агийның үнүш өстүрер адырында бараан бүдүрүкчүлериниң (агротехнологияның комплекстиг ажил- дарын чорударына, көдээ ажил-агий бүдүрүлгезиниң бойдус камгалалының ай- ыыл чок болурунуң деңгелин бедидерин- ге, ол ышкаш үнүштүң өзүчүл, дүжүткүр болурун база тараа аймаа, чочак-тараа аймаа болгаш көдээ ажил-агийның мал чеминиң культураларына дээш 1 гектар тарылга шөлүнге санап каан хөзүннүң шынарын бедидеринге үндүрүг санавайн, немээр өртээниң) чарыгдалдыг кезээниң саң-хөө хандырылгасына (орнун төлеп алырынга) оларның көргүзүлгелеринден хамаарышпас деткимчени бээр (улаштыр – үнүш өстүрер адырга деткимче);

- көдээ ажил-агийның ажык черге ногаа тарып өстүрер адырын хөгжүдөр бараан бүдүрүкчүлериниң ажык черге ногаа тарып өстүрер бүдүрүлгезин бедидерин хандырып бээр агротехнологияның комплекстиг ажилдарын чорударына, (үндүрүг санавайн, немээр өртээниң) 1 гектар тарылга шөлүнге санап каан чарыгдалдыг кезээниң саң-хөө ханды- рылгасына (орнун төлеп алырынга) оларның көргүзүлгелеринден хамаарыш- пас деткимчени бээр (улаштыр – ногаа

культураларының бүдүрүлгезин хөгжүдөр адырга деткимче);

Бир эвес агротехнологтуг ажилдар- ны кылып чорудуп тургаш, көдээ ажил- агый культураларының, сорттарының үрезиннерин азы Күрүнениң селекция чедиишкыннериниң даңзызынче кирип ту- рар болгаш тодаргай регионга тарып бо- лур, ажыглаарын чөпшээрер каан гибрид - хайнак үнүш үрезиннерин ажыглап турар байдалдарда, бир эвес ол үрезиннерниң сорттары болгаш тарылга шынарлары ГОСТ Р 52325-2005 дүжүп турар болза, үнүш өстүрер адырга деткимчени бээр.

3) 6-гы пунктууң алды дугаар абзацта дараазында редакция-биле тайылбыр- лаар:

«Россия Федерациязының хоойлу- жудулгазына дүүштүр, 5000 рубльди ажып турар хемчээлдиг, төлээр ужур- луг үндүрүг, чыыр акшалар, хөөлөр болгаш үндүрүг санкцияларын төлээр талазы-биле хүлээлгелерни күүсептээн таварылгаларының чогу;».

2. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзуунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» инфор- мация-телекоммуникация четкизинде албан ёзуунуң сайтызынга чарлап салыр.

3. Ук доктаал ону албан ёзуу-биле чарлаан соонда, 10 хүн эртерге, күш кирер болгаш эрге-хоойлууга хамаарылга- лары 2019 чылдың апрель 1-ден эгелээш, непереп тараар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

«Күрүнениң кадастр үнелелиниң дугайында» 2016 чылдың июль 3-те № 237-ФЗ Федералдыг хоойлууга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге күрүнениң кадастр үнелелин чорударын соңгаарлаткан ай-хүннүң дугайында

2019 чылдың сентябрь 18 № 455 Кызыл хоорай

«Күрүнениң кадастр үнелелиниң ду- гайында» 2016 чылдың июль 3-те № 237- ФЗ Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге күрүнениң кадастр үнелелин чорударда, 2016 чылдың июль 3-те № 237 «Күрүнениң кадастр үнелелиниң дугайында» Феде- ралдыг Хоойлууга дүүштүр ук доктаалдың күш кирген хүнүнден эгелеп тургузар.

Тыва Республикага куш өстүрер ажилды хөгжүдеринге күрүне деткимчезин бээриниң Чурумунга өскерилгелерни кириериниң дугайында

2019 чылдың июль 10 №362 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Бюджет кодекзиниң 78-ки чүүлүнге даянып, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2017 чылдың май 19-та үнген №222 доктаалы- биле бадылаан, Тыва Республикага куш өстүрер ажилды хөгжүдөринге күрүне деткимчезин бээриниң Чурумунга дараа- зында өскерилгелерни кириер:

а) 6-гы пунктуда сес дугаар абзацты күжүн чидирген деп санаар;

б) 12-ги пунктууң бирги абзазын да- раазында редакция-биле тайылбырлаар:

«12. Чедир кирип албаан орулгала- рының болгаш (азы) кылымал инкубация аргазы-биле чазылдырар чуургаларны, чаа частып келген куш оолдарын болгаш төрүүр анык дагааларны, куш чемин садып алыр талазы-биле, отчөттүг үе дургузунда 90 хуу хемчээлин чедирип эккелгенин барымдаалап, ынчалза-даа 28 000 муң рубльден ашпаан болза, бо Чурумунуң 13 пунктузунда айыттыгдан документилен көргүскен таварылгада, саң-хөө чарыгдалдарының орнун төлээр сорулгалар-биле бо Чурумунуң 2-ги пунк-

тузунда айыттыгдан субсидия алыкчыла- рынга субсидияларны бээр.»;

в) 17-ги пунктууң ийги абзазын да- раазында редакция-биле тайылбырлаар:

«Чедир кирип албаан орулгаларының болгаш (азы) бүдүрүлгениң хергелел- деринге ажыглаан электри энергиязын төлээр, оттулар кадыг чүүлдү (хөмүр- дашты) садып алыр талазы-биле саң-хөө чарыгдалдарының орнун төлээр сорулга- лар-биле субсидияларны, бо Чурумунуң 6-гы пунктузунда айыттыгдан байдалдар- ны сагып турган болза, чарыгдалдарының 90 хуу хемчээли 3000 муң рубльден аш- паан болза, дараазында документилен: көргүскен таварылгада бээр.»;

2. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзуунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» инфор- мация-телекоммуникация четкизинде албан ёзуунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ. (Уланчызы 4-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Тыва Республиканың Чазааның 2017 чылдың февраль 14-те үнген №37 доктаалыга өскерилгелер кииреринин дугайында

2019 чылдың июль 10 №363 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Бюджет кодекзинин 78-ки чүүлүгө даянып, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2017 чылдың февраль 14-те үнген №37 доктаалы-биле бадылаан, сүттүг бода малдың бүдүрүкчүлүн бедидеринге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидия бээринин Чурумунга дараазында өскерилгелерни киирер:

2-ги пунктуну дараазында эдилгелер-биле тайылбырлаар:

«2. Боттарының хуу мал ажил-агыйын тудуп чоруур хамаатылардан аңгыда, «Көдээ ажил-агый хөгжүлдизинин дугайында» 2006 чылдың декабрь 29-та үнген №264-ФХ Федералдыг хоойлунуң 3-кү чүүлүгө дүүштүр көдээ ажил-агый барааннарының бүдүрүкчүлери деп ынчаар санаттырган бараан бүдүрүкчүлери, «Көдээ ажил-агый хөгжүлдизинин дугайында» Федералдыг хоойлунуң 3-кү чүүлүнүн 1-ги кезээнде айыттыг даңзыга дүүштүр, эртем, эртем-техника чорудулгазының болгаш (азы) өөредилге ажил-чорудулгазының үезинде сүт бүдүрүлгезин, сүттү боттары болбаазырадыр ажилды боттандыраар болгаш (азы) чүдүрүп ап турар, ол ышкаш инек болгаш (азы) өшкү коданнарлыг эртем организацияларынга, профессионал өөредилге организацияларынга, дээди эртемниң өөредилге организацияларынга субсияларны бээр (улаштыр – көдээ ажил-агый барааннарының бүдүрүкчүлери, субсидия ажилдакчылары).»;

6-гы пунктуну дараазында редакция-биле тайылбырлаар:

Боттары сүттү бүдүрүп турар көдээ ажил-агый барааннарының бүдүрүкчүлери деткиринге көрдүнген, «Тыва Республикага 2014-2020 чылдарда көдээ ажил-агыйны хөгжүдөр болгаш көдээ ажил-агый продукциязының, чиг-эдинин база аш-чемниң рыногун углап-баштаар» Тыва Республиканың күрүнө программасын боттандыраары-биле холбаштыр, Тыва Республиканың республика бюджетин чарыгдар хүлээлгелеринин күүселдизин кады акшаландыраар со-рулгалар-биле, сүттү боттары болбаазырадыр ажилды боттандырып болгаш (азы) чүдүрүп ап турар көдээ ажил-агый барааннарының бүдүрүкчүлери инектин болгаш (азы) өшкүнүн 1 килограмм сүдүгө (үндүрүг санавайн, немээр өрттэн барымдаалавайн), чарыгдалдыг кезээниң орнун төлээри-биле субсидияларны бээр (улаштыр – сүт);

2. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлеринин албан ёзузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде албан ёзузунун сайтызынга чарлап салыр.

3. Ук доктаал ону албан ёзузу-биле чарлаан соонда, он хүн эртерге, күш кирер болгаш эрге-хоойлулу хамаарылгалары 2019 чылдың апрель 1-ден эгелээш, непереп тараар.

Тыва Республиканың Чазак
Даргазының бирги оралакчызы
А. БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазааның чамдык доктаалдарын өскерилгелер кииреринин дугайында

2019 чылдың июль 17 №379 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Чазааның дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген №95 ДХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 15-ки чүүлүгө, «Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларының дугайында» 2013 чылдың май 8-те үнген №1852 ДХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунуң 9-кү чүүлүгө дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2015 чылдың декабрь 31-де үнген №618 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының, Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының, Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээ черинин ажил-чорудулгазын хандыраары-биле нормативтиг чарыгдалдарны тодарадыр Чурумунга дараазында өскерилгелерни киирер:

а) 1.1. кезекте «2015 чылдың сентябрь 23-те №448» деп сөстөрни «2018 чылдың сентябрь 25-те №492» деп сөстер-биле солугар;

б) 1.2.2. пунктда «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын командировкаже чорудар чурумун болгаш байдалдарны бадылаарының дугайында» 2006 чылдың май 18-те №632» деп сөстөрни «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын командировкаже чорудар чурумун болгаш байдалдарны бадылаарының дугайында» 2019 чылдың май 8-те №225» деп сөстер-биле солугар;

в) 6.7.6 пунктда «Камгалал тарифтеринин тургузуунга негелделерин, ол ышкаш транспорт аймааның ээлеринин

хамааты харысалгазын, ола ыяп-ла камгаладыр чурумун, камг тарифтеринин үндезин ставкалары болгаш камгалал тарифтеринин к фициентилеринин эң ындыкы чээлдеринин дугайында» 2014 чылдың сентябрь 19-та №3384-А РФ Федерациязының Төп Банкызының тышкыны» деп сөстөрни «РФ Федерациязының Төп Банкызы» сөстер-биле солугар.

2. Тыва Республиканың Чазааның чылдың май 8-те үнген №225 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республика күрүнениң хамааты албан-хаакчылыг командировкаже чорудар чурумун бо байдалдарны бадылаарының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелер киирер:

а) 8-ки пунктунун ийи дугаар абзада «болгаш хууда планы» деп сөстөр ап кааптар;

б) 16-гы пунктда «автомобиль турпорту-биле» деп сөстөрниң соонга сиден аңгыда» деп сөстөрни немээр

в) 17-ги пунктуну күжүн чидирген санаар;

г) 18-ки пунктда «бо Чурумунуң 1 пунктузунда айыткан чарыгдалдар орнун төлээринден аңгыда» деп сөстөр ап кааптар.

2. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлеринин албан ёзузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде албан ёзузунун сайтызынга чарлап салыр.

3. Ук доктаал ону албан ёзузу-биле чарлаан хүнүнде күш кирер.

Тыва Республика
Баштыңы Ш. КАРА-О

СКАЙРАННИНГ – МАЛЧЫННАР-БИЛЕ АҢЧЫЛАР СПОРТУ

Сүт-Хөлдүн ыдыктыг Кызыл-Тайгага (2200 м) альпинизм федерациязы кожуунуң удуртулгазының дузазы-биле хая-даш кыры таварыштыр маңнаар скайраннинг деп маргылдааны эрттирген.

Альпинизмниң бо чаа хевирин республикада ам ийи дугаар эрттирип турары бо. Кызылдан, Улуг-Хемден, Чөөн-Хемчиктен, Таңдыдан, Чаа-Хөлдөн, Барыын-Хемчиктен, Бии-Хемден, Каа-Хемден, Мөңгүн-Тайгадан, 55-ки адыгжы даг бригадасындан база Сүт-Хөлдүн бодундан ниитизи-биле 54 спортчу дагга маңга киришкеннер. Оларның аразында спорт мастерлери, кандидаттар, разрядчылар марафончулар, альпинистер, чиик атлеттер, туристер бар турган.

Сүт-Хөлдүн культура килдизи, чагыргазы скайраннинг киржикчилеринге чоокта чаа ажиткан «Алдын-Хавак» деп туристичи өглер баазыныч чаалап, удуп, дыштаныр, чөмненир черни органиастап бергеннер. Кожуунуң культура килдизинин удуртукчузу, скайраннингинин директору, тыва культураның алдарлыг ажилдакчызы Нелля Кудерек шылаг-могаг чокка бүгү таарымчалыг байдалды аалчы альпинистерге тургускан.

Скайраннингинин маршруду белен звес. Кызыл-Тайга белинде далай деңгелинде 965 метрден маңнааш, 1965 м бедикке чедир халыыр. Баштай

кум-сайлыг кашпал иштин, оон дөш өрү, улуг даштар аразы-биле Улуг-Баалыкче келгеш, 1600 м бедик арттан барыын талада аргаже кире маңнаар. А ол арга — шыргай чадаң-ыштар, пештер, талдарлыг, бут адаанда: хорум, черзи, узун оът-сиген, өртең ыштар бар. Кадыры база аажок, чамдык спортчулар үңгеп үнүп турар черлер бар. Ниитизи-биле маршруттуң узуну 5250 метр.

Маңнаар маршруттуң ээр черлеринде ижер суглуг судьялар, эмчилер баш удур турупканнар. Скайраннингинин эң улуг назылы 83 харлыг сүт-хөлчү Норбу Ховалыг, ол баштай маңнап, спортчуларның оруун ажыдып 1 км-ни халаан. 55-ки адыгжы даг бригадасындан лейтенант Карымбаевке баштаткан 15 даг шериглери келгеннер. Сүт-хөлчүлериң саны хөй болганы чугаажок.

Республиканың 2 дугаар эртип турар скайраннингинин түңнели мындыг. Эң эки үени көргүзүп, бир дугаарында 1965 м шыпшыкче альпинизмге Россияның спорт мастери, 2019 чылдың марафонунуң чемпиону Дидим-оол Ооржак маңнап үнүп келген. Ол-ла аныктар бөлүүндөн (35 харга чедир) ийи дугаарында черниң уг-шиин таварынга (ориентирование) спорт мастеринге кандидат Айыр-Санаа Монгуш (Чөөн-Хемчик) келген. Үшкү черни 55-ки адыгжы даг бригадасының дайынчызы Арат

Бадарчы.

Эр улустан 36 хардан өрү бирги черде 55-ки бригаданың даг адыгжызы, хая-даш үнер спорттуң — 2019-туң республика чемпиону, марафон-2018-тиң чемпиону Уран-оол Монгуш маңнап келген. Ооң соонда база-ла даг адыгжызы Айдың Иргит. Үшкү черде Сүт-Хөлдөн Начын Куулар.

Хоочун эр улустан (51 хардан өрү) Мөңгүн-Тайганың төлээзи Виктор Салчак кымга-даа аштырбаан. Ийи дугаарында Улуг-Хемден Николай Ховалыг. Үшкү черде — Чаа-Хөлдөн келген сураглыг хаакчы, турист, черниң уг-шиин таварынга шылгараңгай чиик атлетика спортчузу 75 харлыг Анчыккай Маады.

Херээжен улустуң эң адакы назыны — 30 харга чедир спортчулардан Тюлюш Чаяна (Кызыл) мурнап келген, ооң соонда — Каа-Хөлдөн Айгуль Күвезин. Үшкү черде Олесья Ооржак (Сүт-Хөл).

Херээжен улустуң 31 хардан өрү бөлүүнге альпинист, спортчу дүрүм чок деп адаар маргылдаага Россияның спорт мастери, Скалолазание-2019-ка республика чемпиону Чойганмаа Монгуш (альпинизм федерациязы) кымга-даа четтирбээн. Ийигизинде Кызылдан Айлана Кыргыс. Сүт-Хөлдөн Урана Ондар үшкү черни алган.

Хоочун спортчу херээжен-нерден сүт-хөлчү Салбак Ондар

баштай шыпшыкка келген. Ооң соонда Ольга Ондар (альпинизм федерациязы, а үшкүзүнде база Сүт-Хөлдөн Саяна Куулар.

Дагже маңнаар маргылдааның шаңгалын база-ла «Алдын-Хавак» туристичи баазага эрттирген. ТР-ниң Спорт яамызы медальдарны, хүндүлел бижиктерни болгаш кубокту, а Сүт-Хөл кожуун чагыргазы ашка шаңналдарын тиилекчилерге болгаш призёрларга тывыскан.

Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Дайынчы Ондар, спортчулар чүгел Кызыл-Тайгага маңнаан звес, олар ооң артында тоолчургу Сүт-Хөлдү (1800 м бедикте) көрүп алганын демдеглээш, мону онзалап чугаалаан. «Бистиң малчыннарывыс спортзалдар, стадионнар барып, спорт-биле харылзажыр харыыдаа чок. Олар хову-шаттарга, тейлер-дагларга малын малдаар болгаш, бо Кызыл-Тайганың кадырларынга маңнап-даа турарлар. Оларның амдыралы ындыг. Аңчыларывыс база дүмбей аргаларга алды-киш сүргенде, ыдының ээргизинче карак-кулак чок маңнаар болгайлар. Бо бүгү барымдааны алгаш көөрге, «скайраннинг» деп адаарывыс дагже чарыш спорту езулуг малчыннарга, аңчыларга тааржыр чүве-дир. Малчыннарывыс, аңчыларывыс боттары билбейн, доктаамал белеткел кырында турар улус-тур. Бо спортту улам калбартыры, сайзырадыры чугула деп бодалдыг мен. Даглыг Тыва чурту боду-ла спортзал, стадион чүве ышкажыл».

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Чагаал аразында

ШЕМИ, ЧЫРГАКЫ ОРУУН КАЖА КЫЛЫР ИРГИ

Шеми — Чадаана аразы аргыжылга оруу бир биз эдирээ-дыр ийин оң. Ма нага олурупкаш, ыңай-б чорук кылырга, халалыын дээр боор?! Довурак-дооз нуг, ойтандырыр силгитк чайгаткан. Чаа машина үр-болбас тө силгиттинип каа

ТР-ниң Чазааның 20 чылдың август 22-де 504-гаарлыг «2013-2015 чылдар Чөөн-Хемчик кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдизин хемчеглеринин дугайында доктаалы бар. Ында мын деп айыткан: 2014 чылдың сентябрь 1-ге чедир Шеми оруу тудуунуң төлөвилел-смета доментизин хандыраар, 2016 чыл ажылгалга киирер деп бижэ. Орук тудуу шимчевээн, бо дуйында тодаргай билдинмес.

Орук тудуун чаартыр, э кылыр дээш Тываның Чазааны боттук ажилдарны кылып т рары көскү, илдең-дир. Шеми — Чадаана аразында аргыжыл оруунуң тудуун кажан эгелзирги дээш, улуг идегел-бил манап тур бис.

Оолак КАРА-СА
күш-ажылдың хоочун
Чыраа-Бажы суу

Социал айтырыг

КАЖАН
БАЖЫҢ АЛЫР МЕН?

Кижини ол дээрге эртине-дир. Делегейде улуг чүүлдер-ле хей, ынчалза-даа кижини артык үнелиг чүве чок.

Россияның Президентизи Владимир Путин кижини эң дээди чүүл деп үнелээн. Тыва Республиканың Чазаа база чоннуң чаагай амыдыралы дээш болдунар-ла бүгү хемчирлери доктаамал кылып турар. Каракка чүлдүр-ле илден.

Чырык өртемчей кырынга бодарап төртүгү кижини бүрүзүнге бир-ле дугаарында чурттаар бажың-балгат хергелеттинер. Ынчангаш бистиң күрүнениң хамааты бүрүзү чурттаар бажыңны болурун Россия Федерациязының Чаагай Тыва Республиканың конституцияла-рында быжыглап каан. Россия Федерациязының конституциязының 2-ги кезээнде "Кижини болгаш хамаатының эргелери болгаш хосталгалары" деп эгениң 9-ку чүүлүнде база бистиң Тыва Республиканың Конституциязының 23-кү чүүлүнде мынча деп хоойлужуткан: "Кижини бүрүзү чурттаар бажың-балгат алыр эргелиг", "Ын-даа Россияның хамаатызының эргезин бажың эргези чок, күрүне эрге-чагырга органы болгаш тус чер бот-башкарылга органы таарымчалыг байдалды тургузар болгаш кетип дузалаар дээн.

Оон ыңай эргижирээн бажыңнарда чурттап чонну бажың-биле хандыра дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы бар. Чааскаан чурттап оран хоочуннар чуртталга оран-савазы-биле хандыра бир сорулга ол. I-II бөлүктүн инвалидтери, үрек-дамыр аарыгларлыг болгаш эң аар-ерге хоочураан хамаатылар төп эмнелге берлериниң чоогунга, ол ышкаш бүдүн болгаш артык өскүстөр, айыыл-халапка таварышкан бөлүлөр ээлчег чокка бажың алыр эргелиг.

Назы-хары улгаткаш, оон уламы-биле арыг-човулаңга таваржып, чааскаан артары андир берге, чуртталганың кызыгаарында оокшулап келгени ол. Ындыг кижилерге дуза атканнарны олар сөөлгү тыныжыңга чедир тас.

Ындыгларның бирээзинге Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолду таарыштырып болур. Улуг назынныг хоочун-арга ол дыка чоок, оларны аажок хүндүлээр, ардан хөйүн билип ап, дузалап чоруур деп билер мен. Чоокта ол мени боду хууда хүлээп алды. Хүлээп алыр боорда, боду бир ажил-бакчыга даалга бергеш, албан-биле бижидип каан. Мээң дилээм бүтпээн-даа болза, ол мээң анымга чедип келгеш, буруулуг болдум дээш, апум тутту. А мен бодум харын эпчоксуна бердим. Дараазында мээң дилээмни ол черле хандырап боор деп бүзүрээр мен.

Херек кырында адымда бажыңым чок. Кы-ыл хоорайга чуртталга бажыңы дээш дилегни чыл дургузунда, амгы үеге чедир, кирип алдим. Кижиниң дилээн мынча чылдар дур-туунда хандырып бербеске, берге-ле-дир. Намдык билдиришкinnerимни кожуун, суму-агырга даргаларынче чорудупкан-даа боор, арга баарга, "Шыдавас бис, тудуг тутпайн ту-ра" деп өөрүнчүг эвес хары бээр, бо-ла-дыр. Ындыг чүү-даа болза, Чазактан салдынмайн турганы-ла дээр.

Ам черле үе келген, кажан бажың алыр мен. Республиканың Чазаа, Кызыл хоорай ча-агырга, республиканың Социал-политика амызы демнежип, дугуржуп, мээң дилээмни хандырып бээр боор деп идегеп каайн. Улуг назынныг өгбөңерден.

Мени ам оочурга туруп ал дээр-дирлер. Оочурга бижидип алгаш, бажың алыр хире анык кижини-дир мен бе, санап көрүп, билип турар улустар ыйнаан. Адымда бажыңым база чок, чааскаан чурттап оран, бажың эргижирээн, амыгыңны кертиглери чирлигилеп буступ алган, ханазы чемдигир, айыылдыг байдалда. Чурттаар бажың дээш өөрүнчүг эвес хары алырга, дыка берге-ле-дир, ам черле үе келген боор деп бүзүрөп каайн.

Хүндүктел-биле!

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун, Чыраа-Бажы суур.

ДООЗУКЧУЛАРЫВЫС —
ЧОРГААРАЛЫВЫС

30 харлаан школа

Чоокта чаа Кызыл кожууннун Шамбалыг сумузунун уран чүүл школазы 30 чыл оюн демдегеп эрттирген. Школада хей чылдарда ажилдап чоруур арга-дуржулгалыг хоочун башкы Тадар Самбуевна Ондарга баш-таткан школаның коллективи ук школага ажилдап чо-раан башкыларны, ажилдакчыларны, доозукчуларын, кожууннун уран чүүл школаларының коллективтерин болгаш чалаткан бүгү аалчыларны чылыг, чымчак, өөрүшкүлүг уткуп хүлээп алган. Сагыш-сеткил чайгаар-ла өөрүшкүлүг, байырланчыг шинчиже кирип, школаның ишти-даштын чараш кылдыр дерип каастаанын көргөш, магадап ханмадывис.

Ульяна Нарын-ооловна Куулар — Шамбалыгның уран чүүл школазына хей чылда удуртукчулап ажилдап чо-руур, ажилыңа бердинген, ак сеткилдиг, аныяктарга арга-сүмезин кадып чоруур дузааргак, биче сеткилдиг, не-гелделиг болгаш хөглүг-баштак танцы башкызы. Ол дыка хей шаңнал-макталдың эдилекчизи. Школаның дугайында ол мынчаар чугаалады: "Уран чүүл школазы 1982 чылда баштай Кур-Чер суурнун хөгжүм школазының салбыры, 1988 чылда аңгы уран чүүл школазы кылдыр ажиттырган. Баштай аңаа чүгле баян клазын Чечек-оол Шойданович Кара-Сал, аңгы школа апаарга, бирги директору ТР-ниң алдарлыг ажилдакчысы Михаил Иргитович Айыжы хор клазын башкылавышаан, ажилдап киргеннер. Ажилдап чораан башкыларга — Алексей Кызыл-оолович Монгуш — үрер-хөгжүм, Омак Серен-оолович Ооржак — баян, Борис Монгушович Сайын — баян, Сергей Кестиг-оолович Ооржак — баян, школаның доозукчузу Лориса Дажы-Сереновна Оор-жак — чурулга (ам-даа ажилдап чоруур), Кара-кыс Шыдыраа-евна Ондар — танцы, Долбана Доржуевна Ооржак — танцы, Анна Кишкочовна Хомушку — домбра, ажилчыннарда Тадар Самбуевна Ондар өөнүң ээзи одакчы Анатолий Енза-кович Ондар, база одакчы Орлан-оол Дугаржапович Куулар хей чылдарда ажилдаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген, арга-дуржулгалыг хоочуннар. Олар хей шаңнал-макталдың эдилекчилери.

Бистиң уран чүүл школавысты дооскаш, улаштыр культу-ра шугумунда ажилдап чоруур доозукчуларывыс: Алдынай Хуурак — Сукпак сумузунда уран чүүл школазының дом-бра башкызы, Сылдысмаа Монгуш — Шамбалыгның уран чүүл школазының танцы башкызы, Анай-Хаак Бадыр-гы (Чооду) — Шагаан-Арыг хоорайда хөгжүм башкызы, Анай-Хаак Хомушку — Улан-Удэ хоорайда балет артизи, Саян Мортуй-оол — Ак-Довурак хоорайның немелде өөредилге төвүндө чурулга башкызы дээш оон-даа өскелерни дем-дегеп болур. Доозукчуларывыс — бистиң чоргааралывыс, өөрүшкүвүс-түр".

Амгы үеде школада танцы башкылары Сылдысмаа Дартан-ооловна Монгуш, Ульяна Нарын-ооловна Куулар, чадаган башкызы Маргарита Сүге-Маадыровна Кара-Сал, чурулга домбра башкызы Айдысмаа Адар-ооловна Хертек, чурулга башкызы Лориса Дажы-Сереновна Ооржак олар янзы-бүрү эртемнерни өөреникчилеринге өөредип, быжыг билигин берип, тывынгыр, тывызык, чогаадыкчы ажилдап чоруур башкылар.

Школаны чылыдыр одап турар одакчылар Алик Монгуш, Артур Куулар, Алдын Хуурак олар ажилыңа бердинген, кызымак одакчылар. Школаның арыг-силиин харылап, аштап-чуп турар ажилчын Тадар Самбуевна Ондар. Ол ажилыңа дыка кызымак. Класстарны арыг-силиг кылдыр үргүлчү аштап чугган турар, хей чылдарда ажилдап чо-руур хөглүг-баштак, дузааргак, аныяктарның сүмелекчизи база сумунун Херэзженнер чөвүлелинде дыка хей чыл-дарда ажилдап чоруур, РФ-тиң, ТР-ниң хей шаңнал-

макталдарының эдилекчизи, дуржулгалыг ава. Өөнүң ээзи Анатолий Ензакович Ондар школага одакчылап ажилдап турган үезинде олар школаның, суурнун, кожууннун хей-ниити ажилдарыңа идепкейлиг кирип чораан, эптиг-демниг, эрес-кежээ, омак-хөглүг, школазының адын үргүлчү каяа-даа камгалап чораан хүндүткелдиг хоочун өг-бүлө. Анатолий Ензакович база хей шаңнал-макталдың эди-лекчизи, дуржулгалыг улуг чолаачы, ажи-төлү, уруглары, уйнуктарының ынак кырган-ачазы. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада, Ынчангаш Ондарларның ажил-ишчи өг-бүлөзин коллективиниң чоргааралы дизе, частырыг болбас боор.

Кат-чимистиг, делгем хову-шөлдүг, көвей инек-мал-дыг, каас-чараш бойдус-чурумалдыг, ажил-ишчи, уран шевер, тывызыксыг, көвей чоннуг Шамбалыг суурувустун дыштанылга төвүңгө уран чүүл школавыстың 30 чылдаан байырлалы дыка-ла солун эрти. Сцена кырын янзы-бүрү өңүг шарлар, өөреникчилерниң чураан чуруктары каас-таан, столдарда амданныг аыш-чемни делгеп салган, өөреникчилерниң болгаш башкыларның чараш танцы-самын көргүзүп, ыры-шүлүүн бараалгадып, школага хей санныг байыр чедиришкinnerлиг, хөглүг-баштак, оюн-тоглаалыг, онзагай-ла солун кежээ эрти.

Дараазында одуругларны ажилдап чораан школамга бараалгаттым.

Шамбалыг деп бойдузу каас суурувуста
Чаштарывыс ажи-төлдү өөреткен
Үлөгөрлиг, онза-чараш школавыс
Үжен харлаан байырлалын демдегеп тур.
Уттундурбас төөгүлүг Театр чылында
Уран чүүл школавыска чедип келгеш,
Доозукчулар, башкылары, аалчылары
Доозавыс өөрүшкүлүг уткуп тур бис.
Үжен чылдар дургузунда амга чедир,
Үлөгөрлиг өөреникчилер, доозукчуларывыс.
Чурукчулар, баянистер, танцорлар дээш...
Чеже кижини доозуп үнген? Санап четпес.
Бичии чаштар өөредип, кижизиткен
Билип, күжүн берип чоруур башкыларлыг,
Ажил-ишчи аштакчылар, одакчыларлыг,
Аажок демниг, хөглүг-омак школавыстың
Үжен харлаан байырлалын таварыштыр,
Үүлө-херээ бүдүп чорзун! — деп өөрээвишаан,
Аас-кежик, алдар-атты, өөрүшкүнү,
Алгап-йөрээп өг-бүлөвистен күзеп тур бис.

Байырлалды школада аныяк ыры башкызы Оскал Сергек-оолович Донгак биле культура шугумунга болгаш сумунун Херэзженнер чөвүлелиниң ажилыңа хей чыл-дарда чогаадыкчы, кызымак кирип чораан хөглүг-баштак, хүндүлээчел, уругларының болгаш уйнуктарының ынак авазы, кырган-авазы Айлаң Алдын-ооловна Монгуш олар солун программалыг тывынгыр, тывызык, чечен-мерген сөстөрлиг, утка-шынарлыг кежээни удуртуп-башкарып эрттирдилер. Солун-на-дыр!

Манчы-буузалаг, зыт-чемниг, изиг сүттүг шайлыг, элбек аыш-чемниг столдарга келген аалчылар аразында чугаа-лажып, мага хандыр омак-хөглүг танцылап, ойнап-хөглөп дыштандывис.

Ынчангаш Шамбалыгның уругларның уран чүүл школазының коллективинге байырлалга чалааны дээш, өөрүп четтирибишаан, моон-даа сонгаар оларның ажил-ижинге, өг-бүлөзинге чайынналчак чедишкinnerни, алдар-атты, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзедивис.

Лориса СААЯ.
Кызыл кожуун.

Тыва литература

ТУРАСКААЛЫН ТУРГУЗАР

Суг-Аксы суурга төрүттүнген. Ооң өскөн чери Чаа-Хөл кожуунун Булуң-Терек суур. Ынчангаш Сүт-Хөлдүн-даа, Чаа-Хөлдүн-даа чону Александр Александрович бодунуң чогаалчызы деп санап, хүндүлөп чоруурлар. Шүлүк чогаадырынга ооң салым-чаяаны элээди харназынында-ла илереп, "Сылдысчыгаш", "Тываның аныяктары" солуннарынга бодунуң шүлүктөрүн парладып турган. Чогаадыкчы ажылының чечектелип эгелзэн үези 1960 чылдарның эгези. "Төрзэн черим" деп баштайгы ному 1972 чылда чырыкче үнген. Ооң соонда тыва, орус, алтай дээш өске-даа дылдарга чогаалчының 40 ажыг номнары үнген. А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Т.Г. Шевченко, А.А. Блок, С.А. Есенин дээш делегейде ат-сураа билдингир өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын тыва дылче Александр Даржай очулдурган. Тываның чогаалчыларының хей номнарының редактору, аныяк чогаалчыларның "Дамырак" чечен чогаал каттыжышкынын хей чылдар дургузунда удуртуп, оларның чогаалдарының "Дамырак" аттыг чыындыларының үжелдирзиниң тургузукчузу, тыва литератураның антологияларын тургузарынга болгаш редакторлаарынга идепкейлиг киришкен.

Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту ТР-ниң улустуң чогаалчызы, көскү хей-ниитижи болгаш күрүне ажылдакчызы чораан Александр Даржайның 75 чылынга тураскаадып, «Тыва Республикада амгы үеде литературлуг болуушкуннарны шинчилээриниң чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференцияны сентябрь 20-де эрттирген. Ооң ажылынга эртемденнер, тыва дыл болгаш чогаал башкылары, чогаалчылар киришкен. Эртем-практиктиг конференцияга чугаалажып көргөн айтырыглар Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржайның чогаадыкчы ажылы болгаш ооң чонга арттырып кааны чогаалдарының өнчүзү-биле сырый холбаалыг болган.

Чогаалчы Александр Даржай 1944 чылдың ноябрь 3-те Сүт-Хөл кожуунун

тыва чогаалды улам сайзырадыр, чогаалга хандыкшылдыг кижилерниң аразындан салым-чаяанның чогаалчыларны илередип тывар чүткүлү эң ылаңгыя сандараашкынныг 90 чылдарда кончуг көскү болган. Ол берге чылдарда Александр Александрович Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черин даргалап, Чогаалчылар эвилелиниң буступ дүжөрүн, ажылын ара соксаарын болдурбаан.

Тыва дыл хүнүн доктаадып, ону чылдың-на демдегеп эрттирер саналды чогаалчы Александр Даржай кириген болгаш ону боттандыраарын шудургузубиле чедип алган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Чарлы-биле ноябрь айның 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаан, 2016 чылдан бээр Тыва дыл хүнүн республикага болгаш тывалар чурттап турар девискээрлерге демдегеп турар апарган.

«Тыва Республикада амгы үеде литературлуг болуушкуннарны шинчилээриниң чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция Александр Даржайның номнарының делгелгезиниң ажыдышкыны-биле эгелзэн. А.С. Пушкин аттыг библиотеканың ажылдакчыларының тургускан делгелгези чогаалчының улуг чогаадыкчы ажылының көскү херечизи болган — А.А. Даржайның шупту номнарын аңаа делгезэн.

Александр Даржайның шүлүктөрүнүн номчулганы соонда «Тыва Республикада амгы үеде литературлуг болуушкуннарны шинчилээриниң чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференцияның пленарлыг кезээ эрткен. Филология эртемнериниң доктору Каадыр-оол Бичелдей, филология

эртемнериниң кандидаттары Уран Доңгак, Зоя Самдан, Людмила Доңгак олар амгы тыва литератураның чугула айтырыгларының дугайында илеткелдерни, Александр Даржайның чогаадыкчы ажылы-биле холбап, номчаанар. Ол илеткелдерде кол айтырыг шүлүкчүнүң «Мөңгө чонум» деп шүлүкчү дараазында одуруглар-биле база илередип болур.

Мээң чонум чежемейниң

эвээш-даа бол,

Кырлып төнер чыгыгы черле

чорбаан чүве.

Мези туткан дайзын безин козун үе

Кыра шаап-даа чадажып каан

маадыр чон-дур...

Пленарлыг кезек доозулган соонда эртем-практиктиг конференцияның ажылы «А.А. Даржайның чогаадыкчы чоруу болгаш тыва литератураны шинчилээриниң амгы угланышкыны» база «Өөредилгеге болгаш кижиздилгеге чогаалчыларның боттарының болгаш чогаадыкчы өнчүзүнүн ужуру-дэзасы» эртем секцияларынга уламчылап Илеткелдер болгаш сайгарылга ажылы колдуунда Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржайның чогаадыкчы ажылы-биле сырый холбаалыг болган.

Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржайның 75 харын бо чылын ноябрь 1-де Тыва дыл хүнүнде демдегеп эрттирер, чогаалчының тураскаалыг тургузар дээш, эки тура-биле акса-хөрөңги чылдазын чорудар, «Тыва Республикада амгы үеде литературлуг болуушкуннарны шинчилээриниң чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференцияның материалдары дептерлеп үндүрер, тыва чогаалдарны интернетке, социал реклама четкилеринге негдирер талазы-биле ажылды чорудар дугайында резолюцияны конференцияның түңнел пленарлыг хуралына хүлээп алган.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

ХООЧУНГА ЧАЛБАРЫМ БО

Тыва Арат Республиканың чыгыргазы 1928 чылда сарыг шажыны күрүнениң болдурупкаш, 1929 чылда хүрээлерни дүжүрүп, ламаларны болгаш хамнарны репрессиялап, шаажылап каапкан. Чүгле Чазак кежигүннеринден безин чаңгыс-ла хүн 16 кижиниң эргезин казааш, Моңгуш Буян-Бадырғы, Соян Далаа-Сүрүн болгаш оон-даа өскелерни дээди шииткелге таварыштырган. Кара булут дигделген мындыг кончуг, коргунчуг, сезинчиг үеде ак Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраа девискээринге хамааржыр Алды-Кызыл-Тайга кырында Кыйгы-ыш кыштагдан кыпсынчыг кыйгы чаңгылган: «Ава-аа, ава-аа, ава-аай! Ава-аа, ава-аа...

ЧАЛБАРЫП КААЙН

Аваа чашта авазын-на
«Ава-аа, ава-аа, ава-ай»-ла дээр.
«Аваалап» каап өскөн оолдун
Ады Аваа Моңгуш болган.

Аваа Моңгуш Чигжит оглу
Адын арыг эдилеп чор.
Ам бо чылын 90 харлааш,
Атты улам алдаржытты.

90 чылды тооваан Аваа
9 чыл канчап чурттакас боор.
99-тааш, ийи тикти
Дораан ушта базыплаткай.

Ийи тиктиг чаңгыс санны
Илбектелсе, Аваа салбас.
Ооң ынча харлыг боорун
Оштап, шапшып, чалбарып каайн.

Бичии Аваа Чадаананың 7 чыл школазынга 4 класс дооскаш, шеригге үш чыл тепсээзиниң соонда, Улуг-Хемниң Чаатыга клуб эргелекчилеп (1953-1954), күш-ажылчы базымын эгелзэн. Дөрткү классчы 1954-1955 чылдарда Хандагайты школазынга кижизидикчилзээш, 1955-1958 чылдарда совпартшкола дооскан херечилелди холга алган. Мындыг эртем-биле мынчага чедир байгы чонунга бараан болган. Мындыг билиглиг өске кижиге бодунуң хырын тоттурары берге.

Ол 1958-1961 чылдарда Сүт-Хөлдүн райплан даргазынга, оон райкүүском секретарынга, 1961-1965 чылдарда Чөөн-Хемчиктин райкүүском даргазының оралакчызынга, 1965-1970 чылдарда Барыын-Хемчик, Эрзин райкүүскомнарның мырыңай даргазынга ажылдааш, 1970-1988 чылдарда партияның Эрзин райкомунун бирги секретары болган. Мындыг эртем-билини-биле мынчаар ажылдаан удуртукчу бистиң төөгүстө чок. Ооң бадыткалы — «Күш-ажылдың Кызыл тук», «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг ат болгаш өске-даа шаңналдар, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга дөрт улаштыр соңгутканы...

Аваа Чигжитовичини мен журналист ажылымның-даа, амыдыралымның-даа аайы-биле 1965 чылдан бээр эки билир мен. «Сибирская, Дальневосточная весть» дээр журналдың редакторун эдерткеш, Аваа Чигжитович-биле кады аалдар кезип-даа турдувус-ла. Партияның дээди школазын кызыл дипломнуг дооскан Моң Киисин, Культура

ямызының оралакчы сайыды болган Виктор Мартый-оол комсомолчу назынында «Чаа орук» колхозту даргалап турган Владимир Хемер-оол болгаш өске-даа кадрларны ол кижизиткен.

Владимир Хемер-оол партия обкомунуң секретары апарганда, ооң-биле кады Верхоян сыннарының Кыдыкы Соңгу чүгүнде Томпо хемге база четтивис. Ында Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Кладкин даргалаан колхозтун иви 42 муң баш. Тывавыстың чамдык кезииниң амыдыралын Соңгу чүкке деңнээринге херек материалдарны чыып турган үем ол. Ону «Тожевус — тоожувус» дээр номдан тода билип ап болур.

Аваа Чигжитовичиниң өөреникчизи, СЭКП обкомунуң секретары В. Хемер-оол баштаан делегация Якут-Саха АССР-ниң СЭКП обкому-биле, Культура база көдээ ажил-агый яамалары-биле, көдээ ажил-агый институту-биле ивилер солчур, сургуулдар өөредир, быжыг харылзаа тургузар керээлерни чарган. Ол-ла чылын компартия дүшкен, ынчалза-даа республикавыстың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүкке база аңаа деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында Б. Ельцинниң Чарлы үнген, бо одуругларның авторунга Күрүне шаңналын тывыскан. Эрзинниң девискээрин Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга деңнештирген черлерге хамаарыштырарын база айыткан. Ынчангаш бо хүннерде бодунуң 90 харлаанын демдегеп турар Аваа Чигжитович Моңгуштун маңаа хамаарылгазы база бар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
ТАР үезиниң школачызы,
ТАО чылдарының агроному,
Тыва АССР-ниң журнализи,
ТР-ниң пенсионери.

ТЫВА
ЖУРНАЛИСТЕР
СОЧИДЕ

Сентябрь 21-27 хүннеринде Сочиде «Бүгү Россия» деп делегей чергелиг шуулган ажылын эгелзэн. Тываны төлээлеп, ТР-ниң журналистер эвилелиниң кежигүннери, «Тыва медиахолдингиниң» редакторлары, корреспондентилери аътаныпкан.

Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада салбырының даргазының оралакчызы, «Центр Азия» солунунуң кол редактору Надежда Антупьева, «Шын» солунунуң редактору Карина Монгуш база солунунуң корреспондентизи Шончалай Ховалыг база «Тыва-24» телеканалдың редактору Азияна Чадамба олар сентябрь 23-те Тыва Республиканың тыва журналистиканың дугайында, ооң иштинде тыва дылда чырыкче үнүп турар хей чагыдыкчыларлыг «Шын» солунунуң дугайында таныштырылганы чоруткан.

Эрткен чылын журналистерниң фестивалы Гранд отель «Жемчужинага» бирги шуулганы бедик деңнелге эрткен. Чыл санында шуулганга киржир күзелдиг журналистерниң саны көвүдөп турар. Бо чылын Россияның ырак-чоок булуңнарындан болгаш даштыкы чуртардан база журналистер келген. Сочиде Кубаньда арга-дуржулга солчулганы өөредилгелер, мастер-класстар, чогаадыкчы кежээлер бо хүннерде эгелей берген. Россияның эң онзагай, чараш булуңу — Сочиниң каас, чараш черлерин шуулганда келген аалчылар магадап ханмайн көрүп турар.

Бистиң корр.

Күш-ажылдың кижизи

ТӨЛЕПТИГ
ӨГ-БҮЛЕ

Тес-Хем кожууннун төвү Самагалдай суурда амгы үеде амыдыралынга, ажил-ижинге кызымак, өскелерге үлгерлиг чурттап чоруур өг-бүлелер эвээш эвес. Оларның аразындан Белек биле Борис Баданнарны, Самед биле Айслана Чимбияннарны, Сергей биле Урана Намзырайларны адап болур. Бо чүүлүмге Баданнарның өг-бүлезин таныштырайн.

Белек Даш-ооловна 1965 чылда Ак-Эрик суурга ада-иезинин дун уруу болуп төрүттүнген. Ачазы Даш-оол Маадырович дээди эртемниг биолог башкы, авазы Клара Идамовна Эрзин-Тестиң буянның эмчизи, ол Омскиниң эмчи институтунун доозукчузу. Оларның улуг уруу Белек ам дуржугалыг башкы болган. Ол бүгү назынында Самагалдайның 1 дугаар ортумака школазында эге класстар башкылап ажилдап чоруур. Белек Бадан ажылынга кончуг кызымак, шыңгы негелделиг, ада-иелер-биле харылзаа эки, билдиг башкы. Өөреникчилерин чүгле эртем-билиг-биле чепсеглээр эвес, янзы-бүрү мөөрей, фестивалдарга, хөй-ниити ажилдарына кириштирип чоруур. Ооң доостурган өөреникчилери тускай эртем-билиг чедип алган, ажил-агыйжы кижилер болган.

Башкының өөредилге адырында хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажилын республиканың, кожууннун улус өөредилгези үнелеп, хүндүлел бижиктерни удаа-дараа тывыскан.

Белек Даш-ооловнаны көөрге, севергин, чараш, аажы-чаңы топтут-томааныг, хүндүлээчел киж. Ол өөнүн ээзи Каа-Хем оглу Борис Бадан-биле студент чылдарында-ла танышкаш, бо хүнге чедир эпиг-чөптүг, найыралдыг чурттап чоруурлар. Борис Валерьевич база дээди эртемниг башкы, кожууннун өөредилге эргелелиниң өскүс уруглар-биле ажилдаар килдизиниң начальниги албан-дужаалда 10 ажыг чылдар

дургузунда ажилдап чоруур.

Баданнарның өг-бүлези 2 кыстыг, 1 оолдуг база 4 уйнуктуг. Оглу Херел – Бурятияның культура институтун дооскаш, Самагалдайның К. Д. Баа-зан-оол аттыг Культура бажыңының анык специализи. Ол өг-бүлелиг, ажы-төлдүг.

Башкы кижиниң ажылы чай чок, харысалгалыг. Ындыг турбуже, олар дузалал ажил-агыйын туруп турарлар. Бажыңының хериминиң иштинде киж бажар хостуг чер чок кылдыр ногааны тараан. Шеңне чечээнден эгелээш, гвоздика, ромашка, роза дээш киж бир-ле кайгамчык оранда кирип келген-биле дөмей апар. Ногаа культуразының шуптузун олуртур: катюфель, капуста, огурец, ногаан согуна, ранетка дээш-ле баар. Ногаа-чимизин суггарар эпиг кранны тургускаш, үнүштерни тараан чалдарны эпиги аажок кылган, оон-на өгнү эр ээзиниң ус-шевери, ажилгыр-кежээни көстүп турар. Борис Бадан Каа-Хем чурттуг киж болгаш, өскөн-төрзөн чериниң үлгерин көргүзүп турары ол-дур. Хериминиң иштинде хаван, дагаазы алгырышкан, ногаа-чимизиниң дүжүдү хөлбөңзэн, ёзулуг-ла ажилгыр-кежээ кижилер чурттап турары көскү.

Белекмааның холу чөмзиг, хүндүлээчел, бажыңыга кире бээр, аш-чөмчө, шай-суксунунда-ла баар. Стол долдур янзы-бүрү варени, ногаадан кылган аш-чөмчө салыптар. Бажыңының ишти чугаа чок арыг-силиг, өрзөл бүрүзүндө тараан өңгүр чечектер, аргаан-даараан ажилдар бажың иштин каастап турар. Хууда библиотеказының байы-даа кедергей. Чылыг-чымчак чурттаарына таарымчалыг байдалды тургускан. Ол дээр-ле бажыңның херээжен ээзиниң уран-чечен чогадыкчы, шевери-дир.

Бо чылды Күш-ажылдың кижизинге тураскаадып чарлаан болгай, ынчангаш ажил-ижинге бердинген бо башкыларны төлептиглерниң аразынче кириери черле чөптүг деп бодаар-дыр мен.

Клара НАМЗЫРАЙ,
Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

Дуңмаларым хеймер кызын эдертип алгаш курорт чоруп турар, хөлчок өөрүп үдеп турар бис... Оттуп кээримге, дүнекиниң дөрт шак дөртөн. Караам чажы соксаал чок, мырыңай туттунар арга чок хөөледир ыгладым, ээн бажыңда кара чааскаан соксадыр киж-даа чок.

1991 чылдың июнь төнчүзүндө улуг озал-ондактан, дуңмаларым хеймер 6 харлыг уруу-биле «кызыл дустап» чорупканнар. Аварияны күдээмниң акызы бичи эзирик башкарып чорааш, дөң бажындан хенертен көстүп келген «Будка» машина адаанче кирип халды берген дээр. Арага ишпес күдээм та чүге мунуп чорбаан чүве. Каш чыл болганда, акызы база «бурганнап берген».

Мээң дуңмаларым: күдээм Кызыл-оол Валерий Седиваевич, дуңмам Кызыл-оол (Монгуш) Зоя Чүлдүмовна, уруун Айна дээр. Олар КТРК «Тывага» 1978-1991 чылга чедир бирээзи чолаачылап, бирээзи машбюрозунга парлакчылап ажилдап чорааннар. Ажылынга харысалгалыг, үлгер-чижектег, үш уруглуг өг-бүле деп санадып чорааннар.

Дыдыраш баштыг, кыдырык карактарлыг, хоюг ак арынның дуңмам ажылынга, ажы-төлүңге аажок кызымак ие. Дуңмамның школага шолазы «Соловей». Уран чүүл көрүлдезинге «Соловей» деп ырыны «...тюрли-тюрли чок-чок-чок» деп айлаң куш олчаан ырлаар деп эштери чугаалаар. Эштери меңээ таварышканда, «Соловей» эживистиң уруглары кандыг чурттап чоруурлук? – деп айтырарлар. Артып калган уруглары «Өскүзүндө ... эвес», школы, дээди эртемнерин эки доозуп алганнар. Оглу Эрес Валерьевич ОО «Лунсинде» бригадир болуп ажилдап чоруур. Авазы-биле дөмей, Сүт-Хөл чурттуг ыраажы Милана деп кериниг болган бис, олар ам бир оолдуг. Эрестиң шолазын Индус, Радж-даа дээр, индийлерзиг оол болган. Уруу Айлаң Валерьевна Тыва-Куну дооскаш, амгы үеде уруглар садында башкылап ажилдап турар, күдээм Алитет Шойдун Кызылдың төп харылзаа черинде ажилдап чоруур, бир оол, бир кыстыг эпиг-найыралдыг чурттап чоруурлар.

Кады чорупкан уруу Айнोकаны авазы ол чайын: «Бо уруг тывалай албас, тывалап өөредип калам угбай, күзүн школа баар ат болду» дээш, мени эдертип Сүт-Хөлче бадырыпканнар. Бир ай болганда чаптанчыг чүве тывалай берген, мырыңай эмчилер хүнүндө кожамыктап ырлапкан:

«Акыларым көвей-көвей,
Арга бажы шыргай-шыргай,
Арга бажы шыргай-даа бол,
Акыйларга кайыын чөдөр»

Улус аажок магадап, чаптаан. Индий уруглар ышкаш дыдыраш баштыг, улуг карактарлыг чаптанчыг урууну азырап алып чүвемни

Чагаалар аразынд

Хайыраан
дуңмаларымны...

деп, бодап-ла чоруур мен. Сөөлгү ор үдеп турда, кавайынга өөренир сумк школачы формазы-биле чытчык...

Дыка-ла онза ынак кады төрээнге алдарлыг артист угбам Монгуш Дарый, ден улуг ажилгыр-кежээ угбам Анай Ол аптара дег хөрөктиг үжүрлөжип, шүүп чораан, хөлчок гитаралап ырлаар, ча Кызыл-оол дуңмамны шуптузун чоктап гаалажып, чаңгыс арткан дуңмам Май Чүлдүмович-биле (Абакан, уролог э сақтып, ыглажып пат боор бис. Сактыры ла, даштын кирип оларлар ышкаш, х аксынче көрүп каап-ла турар апардым. Чылдар эртип-ле тур. Ынакпайла чүрээмде дириг.

(Озал-ондакка таварышкаш, эл амы-тынындан чарылган дуңмала Зоя, Валера, Айна Кызыл-оолдар чырык тураскаалы)

ТАЛЫГЫРЖЕ ЧОРУПТУЛАР

Аа, Богда! Бурган өршээ!
Аныяк чаш дуңмаларым!
Айыыл-халап таварааштын,
Амызындан чарылдылар.
Камныг ынак чурттап чораан
Хайыралдыг дуңмаларым,
Кандыг хүнде үнчүк ирги?
Канчап билбейн барганнарыл?
Ховар чараш уруг дирткен
Хоюг үннүг, чойган сынныг
Зояжым эжин четкеш,
Ужугупту, ырай берди.
Чазылгалак чечек ышкаш,
Чараш кызы Айнаны-даа
Аразыңа чедип алгаш,
Арлы берди – четпейн бардым.
Амыдырал-чуртталга дээш
Аажок кызыл күдээм оолдун
Баштак чаңын сактып келгеш,
Баарым, өзүм саргып келир.
Аа, Богда! Бурган өршээ!
Ала караам чажы соглур,
Оода-ла хеймер кызы
Орнун салгап артары кай.
Чалгыннарын үзүп каапкан
Чаптаңгырлаан хөкпеш ышкаш,
Дуңмаларым ажыын ажааш,
Тура чааскаан өскүс калдым.

Раиса ХОВАЛ

хүндүлүг дыштанылгада эмчи, С
Хөл кожууннун хүндүлүг хамааты

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ВНЕСЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва вносит поправку в опубликованное извещение о проведении открытого аукциона от 03.09.2019г. № 99 (19289) в пункте:

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов 04 мая 2019 года читать 03 октября 2019 года.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва вносит поправку в опубликованное извещение от 25.07.2019г. № 82 (19272) о предоставлении земельного участка от гр. Российской Федерации Норбу Сылдыса Эриксоновича:

Дата окончания приема заявлений: 25.09.2019г. читать 25.08.2019г.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва вносит поправку в опубликованное извещение от 25.07.2019г. № 82 (19272) о предоставлении земельного участка от гр. Российской Федерации Серен-Доржу Сыдым-оола Мандараевича:

Дата окончания приема заявлений: 25.09.2019г. читать 25.08.2019г.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун
Республики Тыва.

Уголь Балахта, Бей. Доставка бесплатно от 2 тонн.
Тел: 8-923-383-1575, 8-913-352-2456

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3948

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар —
2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш,
А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар,
Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның т-
ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар
дыннадылгы дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекс: хуу южиглерге — П8855, организацияларга — П8860
Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлагже дужааны: график езугаар — 18.00, херек кырында — 19.30.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонче долгаар.